

65-річчя ДЕНДРОЛОГІЧНОГО ПАРКУ «ОЛЕКСАНДРІЯ» НАН УКРАЇНИ ЯК НАУКОВОЇ УСТАНОВИ

Наведено дані про історію заснування дендропарку «Олександрія» та етапи його розбудови. Висвітлено основні результати роботи установи після її підпорядкування у 1946 р. Академії наук УРСР, сучасний стан наукових розробок та головні напрями наукової діяльності.

Дендропарк «Олександрія» є одним з найкращих зразків садово-паркового мистецтва України. Заснований у 1793 р. графом Ксаверієм Браницьким парк став перлиною, якою протягом кількох століть милувалися царі та вельможі, поети та філософи з різних країн Європи.

На початку розбудови парк «Олександрія» — літня, а згодом головна резиденція Браницьких. Назву «Олександрія» парк отримав на честь дружини графа, Олександри Василівни Енгельгардт. Будівництво парку проводилося під керівництвом архітекторів-паркобудівників, запрошених з Європи. Спочатку це був француз Мюффо, якого невдовзі змінив італієць Д. Ботані. В наступні роки садівниками в «Олександрії» працювали Бартецький, Вітт, Рінгер-Чех, Станге та ін. З 1815 р. протягом більш ніж 50 років усі роботи в «Олександрії» проводились під керівництвом німецького фахівця А. Енса [2, 3].

За модою того часу парк було засновано в англійському стилі, для чого було використано такі елементи ландшафту, як вікова діброва, річка Рось та наявні нерівності рельєфу у вигляді трьох глибоких балок. Останнє дало можливість створити на території комплекс декоративних ставків загальною площею близько 12 га та чимало цікавих гідротехнічних споруд: фонтани, водоспади, млин.

Згідно із задумами господарів вже в перші роки на території парку було побудовано багато архітектурних споруд. Частина з них мали декоративне призначення («Китайський місток», колонада «Луна», «Руїни»), а будівництво інших було пов'язано з історичними подіями того часу або з відвідуванням парку членами Імператорської родини (павільйон «Ротонда», колона «Пелікан», «Турецький будиночок», сад «Варна» та ін.) [4].

Уже в першій чверті ХІХ ст. «Олександрія» являла собою розкішний, багато оформлений архітектурними спорудами та декоративною скульптурою пейзажний парк, в якому аборигенна рослинність вікової діброви і глибоких балок була гармонійно поєднана з численними екзотичними рослинами та спеціально створеним трав'янистим покривом різних за розміром галявин.

Під час громадянської війни парку було завдано значної шкоди. Більшість архітектурних споруд та ландшафтних композицій були зруйновані або повністю знищені. Незважаючи на це, вже в травні 1922 р., через 2 роки після встановлення Радянської влади в місті, парк був оголошений надбанням народу і названий «заповідник «Олександрія», встановлено відповідні правила поведінки на його території. Згодом «Олександрія» було передано Білоцерківському політтехнікуму (нині — Національний аграрний університет), який розмістив тут

своє навчально-дослідне господарство за такими напрямками, як тваринництво (велика рогата худоба, свині, коні, воли), бджільництво, овочівництво, садівництво та ґрунтознавство. Використання паркової території з метою сільськогосподарського виробництва, а особливо стихійне випасання великої рогатої худоби, негативно позначилося на рослинному покриві через надмірне ущільнення ґрунту.

У 1928–1929 рр. у парку біля р. Рось була побудована міська водонасосна станція, під час спорудження якої було знищено багато дерев та зруйновано паркові алеї. Руїнація парку посилилася під час Великої Вітчизняної війни.

Розпорядженням Ради Міністрів СРСР № 4786-Рот. від 10.04.1946 р. Білоцерківський заповідник «Олександрія» для відновлення та організації на його території науково-дослідних баз інститутів біологічного профілю було передано Академії наук Української РСР. При цьому було враховано велику наукову, історичну і природну цінність паркових насаджень.

Перед співробітниками парку постало завдання відновлення на науковій основі паркових насаджень та зруйнованих архітектурних споруд. Насамперед необхідно було зупинити руйнівні процеси, вивчити особливості архітектурно-композиційного влаштування території, стан насаджень та скласти перелік першочергових завдань з відновлення і розвитку установи.

У 1952 р. науково-дослідне господарство Білоцерківського сільськогосподарського інституту було перенесене в інше місце.

Наступного року постановою АН УРСР науково-методичне керівництво «Олександрією» передано провідній академічній установі — Центральному республіканському ботанічному саду (ЦРБС) АН УРСР.

Постановою Президії АН УРСР № 124-Б, від 26 березня 1971 р. Білоцерківський заповідник «Олександрія» було перейменовано на «Державний дендрологічний заповідник «Олександрія». Постановою Ради Міністрів

Української РСР № 311 від 22.07.1983 р. з метою збереження, вивчення і збагачення в штучних умовах різноманітних рослинних ресурсів для їх найбільш ефективного наукового, культурного і господарського використання було створено Державний дендрологічний парк «Олександрія» АН УРСР. З 1987 р. дендропарк отримав статус юридичної особи.

Починаючи з перших років підпорядкування АН України, велику роботу було виконано зі становлення дендропарку як наукової установи. З 1956 р. в установі почала проводитися науково-дослідна робота по затвердженій у ЦРБС тематиці. В «Олександрію» були запрошені на роботу наукові працівники М.М. Грисюк, І.Т. Дерій, Б.Е. Балковський, Т.М. Червченко, М.Г. Курдюк, А.Ф. Рубцов, П.П. Чавченко та багато інших талановитих вчених. Так, під керівництвом с.н.с., к. с.-г. н. Т.С. Келембета (1956–1957) та с.н.с., к. с.-г. н. М.М. Грисюка (1958–1960), за участю с.н.с., к.б.н. Б.Е. Балковського, м.н.с., к.б.н. М.П. Олійник, м.н.с. І.Г. Дерія, м.н.с. Н.М. Антонова, ст. спеціаліста Т.М. Червченко та ін. розпочато дослідження на тему «Відновлення та розвиток дендропарку «Олександрія», за результатами виконання якого проведено інвентаризацію паркових рослин, розроблено рекомендації по збагаченню видового складу трав'янистого покриву на історичних галявинах парку. Запропоновано створення на території нових аспектів з ранньоквітучих рослин. Вивчено питання ефективного розмноження найбільш цінних квітникових рослин з метою поповнення паркових насаджень та передачі в народне господарство. Розпочато створення арборетумів з декоративних кущових рослин у центральній частині парку та швидкоростучих деревних порід — у східній частині, неподалік від р. Рось. За проектом І.Г. Дерія створено нові паркові насадження в районі Головного входу — 85 видів деревних та кущових рослин.

Значна увага науковців була приділена вивченню ґрунтів дендропарку. За резуль-

татами досліджень вперше було розроблено карту ґрунтів, що сприяло в подальшому успішному проведенню досліджень з інтродукції багатьох видів рослин.

За розпорядженням керівництва ЦРБС АН УРСР від 10 червня 1959 р. було розпочато ботанічну інвентаризацію насаджень та створення гербарію квітникових і трав'янистих рослин.

У 1961 р. співробітники дендропарку розпочали виконання 5-річної теми «Вивчення та збагачення видового складу дерев, кущів, дикорослих трав'янистих та квітникових рослин дендропарку «Олександрія». Робота виконувалась відповідно до Постанови Ради Міністрів УРСР № 277 від 2 березня 1959 р. «Про заходи по збереженню, упорядкуванню та подальшому розвитку найбільш видатних дендропарків — пам'ятників садово-паркової архітектури Української РСР».

Головним напрямом досліджень було покращення паркових ландшафтів у районі Головного входу та на ландшафтній ділянці «Палієва гора» шляхом висаджування нових рослин, проведення ландшафтних рубок, формування існуючих насаджень. Крім цього, збільшувався обсяг досліджень з інтродукції рослин, поповнення паркових насаджень новими видами та формами. Актуальним завданням було покращення трав'янистого покриву парку.

Склад фахівців поповнили дендролог м.н.с. А.Ф. Рубцов і спеціаліст із захисту рослин Т.Є. Булгакова. Розпочато оформлення наукового гербарію, дослідження видового складу шкідників та хвороб паркових рослин.

У 1962 р. розпочато виконання додаткової теми: «Виникнення, розвиток та вдосконалення способів визначення рослин». Керівником та головним виконавцем теми був к.б.н. Б.Є. Балковський, який у 1964 р. опублікував монографію про цифровий політомічний ключ для визначення рослин [1].

У 1965–1966 рр. наукова діяльність установи проводилася по загальній для ЦРБС

АН УРСР та дендропарків під його керівництвом тематиці: «Вивчення корисних рослин вітчизняної та світової флори з метою використання їх у культурі на Україні». На той час такі дослідження в Радянському Союзі об'єднувала загальна для всіх ботанічних садів тема: «Інтродукція та акліматизація нових корисних рослин для збагачення рослинних ресурсів СРСР». Протягом декількох років в «Олександрії» вивчали біологічні особливості низки цінних деревних рослин. Було також розроблено агротехніку вирощування рослин з порядку Fabales Nakai. та цінних видів і гібридів тополь.

У 1967 р. на базі дендропарку «Олександрія» розпочато розробку методики формування та реконструкції ландшафтів у заповідних дендропарках УРСР. Науковці парку вперше в Україні провели експериментальні роботи з формування ландшафтів в історичних та молодих насадженнях. За результатами досліджень підготовлено та опубліковано практичні рекомендації. Також виконано комплекс робіт з реконструкції таких ділянок парку, як Велика галявина, Мала галявина, Липова, Березова та Соснова алеї та ін., сформовано нові композиції на Горіховій та Сонячній галявинах.

У 1968 р. на базі дендропарку «Олександрія» створено науковий підрозділ ЦРБС — відділ збагачення дендрофлори, який об'єднав всю науково-дослідну роботу дендропарку. Наступного року за рішенням Держкомітету Ради Міністрів СРСР по науці та техніці № 153 від 22 березня 1969 р. відділ розпочав виконання спеціальної теми Держкомітету № 17-0 «Розробка методів створення клонових плантацій ялини в Лісостепу України». Крім цього, науковці дендропарку працювали над новою темою «Вивчення дендрофлори та розробка методів її збагачення в умовах Лісостепу України». Головним завданням було отримання нових даних щодо біологічних особливостей низки перспективних видів дерев та кущів (деревні

бобові, черемухи та ін.), зокрема за результатами досліджень збагачення парку новими видами і формами рослин. До програми було включено також алелопатичні дослідження, які давали відповідь на теоретичні та практичні питання щодо взаємовідносин головних паркоутворюючих порід при спільному вирощуванні, наприклад, дуба звичайного та супутніх порід. У 1969–1973 рр. розпочалося вивчення прийомів та методів боротьби з омелою білою (*Viscum album* L.). Одними з перших в Україні серед працівників ботанічних садів та дендропарків співробітники «Олександрії» розпочали надзвичайно важливу роботу з охорони рідкісних та зникаючих видів. За результатами досліджень опубліковано список таких рослин по Білоцерківському району.

До складу науковців установи ввійшли дендролог, к.с.-г.н. П.П. Чавченко, фізіолог к.б.н. Г.Г. Баранецький, науковці В.М. Лобода, К.В. Томашевич та ін.

У період з 1978 по 1983 р. співробітники «Олександрії» працювали над виконанням теми: «Наукові основи збереження та відновлення діброви та інших паркових ландшафтів дендрозаповідника «Олександрія». Актуальність тематики була зумовлена різким збільшенням частоти всихання дібров в Україні. За результатами досліджень опубліковано практичні рекомендації.

У 1983–1986 рр. наукові дослідження проводили за темою: «Підбір найбільш цінних деревних та кущових інтродуцентів, розробка прийомів їх розмноження та введення в лісове господарство і зелене будівництво в умовах Правобережного Лісостепу України». Методом польових багаторічних дослідів було вивчено та проаналізовано насінневий і вегетативний способи розмноження багатьох перспективних деревних порід.

Починаючи з 1987 р., наукова тематика була присвячена розробці основ оптимізації структури паркових композицій дендрозаповідника «Олександрія». За висновками проведених досліджень було запро-

поновано провести оптимізацію паркових композицій за рахунок нових перспективних інтродукованих рослин.

У 1993 р. АН України відзначила 200-річчя з часу заснування дендропарку «Олександрія». Аналіз паркових насаджень засвідчив, що багато з них перебувають у незадовільному стані. Окремі вікові дерева відмерли. Численні паркові композиції потребують відновлення та реконструкції. З огляду на це, у період з 1992 по 1996 р. основна тематика досліджень науковців «Олександрії» була присвячена розробці ландшафтних і еколого-ценотичних засад відновлення та оптимізації насаджень парку.

За підсумками 200-літньої інтродукції рослин в «Олександрії» було встановлено, що багато з видів та форм рослин, які зростали в дендропарку в минулому, у 1990-ті роки відсутні. Разом з тим виникла можливість залучити до випробування нові перспективні види та форми. Тому, починаючи з 1997 р. тема наукових досліджень в «Олександрії» була такою: «Біоекологічні основи інтродукційної оптимізації насаджень дендропарку «Олександрія», а з 2002 р. — «Біоекологічні аспекти збереження і збагачення видового та генетичного різноманіття дендропарку «Олександрія». За роки досліджень науковцями були детально вивчені питання інтродукції в Лісостеп України таких рослин, як деревні ліани, глід, модрина, сосна, липа та ін.

Останніми роками науковці парку працюють над виконанням чотирьох тем науково-дослідних робіт: «Інтродукція, вивчення та формування експозиції хвойних рослин (порядок Сосни (*Pinales*)) в дендропарку «Олександрія» НАН України» (2007–2009); «Інтродукційне вивчення видового та формового різноманіття роду Тис (*Taxus* L.) та розробка методів культивування *in vitro*» (2007–2011); «Збереження та раціональне використання фітогенофонду дендропарку «Олександрія» НАН України на початку XXI ст.» (2008–2012); «Інтродукція, вивчення та формування експозиції

перспективних сортів роду *Rosa L.* у дендропарку «Олександрія» НАН України» (2010–2012).

У перші роки підпорядкування АН УРСР в «Олександрії» було розпочато роботи з вивчення історичного минулого парку і на науковому рівні проведено роботи зі збереження насаджень. У період з 1959 по 1965 р. в «Олександрії» виконано значний обсяг робіт з реставрації архітектурних споруд та відновлення ландшафтних композицій. За участю архітектора Д.М. Криворучка відбудовано Головний вхід, павільйон «Ротонда», «Руїни», Китайський та Арочний містки. Створено нові паркові споруди: Північний вхід, джерело «Лев», монументальну паркову альтанку в західній частині парку та встановлено пам'ятний знак Семену Палію на Палієвій горі [5]. У 1992–1993 рр. паркову територію прикрашено бронзовими скульптурами: «Діана», «Гладіатор», «Аполлон», «Меркурій», «Лава декабристів» та ін.

У 2004–2008 рр. відреставровано Турецький будиночок, сади «Варна» і «Мур», колону «Пелікан», джерело «Рай», острів Марії, острів Троянд, Царський Сад. Розпочато реставрацію бальної зали графів Браницьких. Великий обсяг робіт виконано з відновлення алей та очистки декоративних ставків.

У 1996 р. дендропарк включено до складу природно-заповідного фонду України, а його колекції рослин отримали статус Національного надбання України.

Згідно з Положенням про дендропарк «Олександрія», затвердженим Президією НАН України та державною службою заповідної справи України 28 липня 2008 р., основними завданнями дендропарку на сучасному етапі є:

— збереження, вивчення, відтворення і поновлення в штучних умовах колекцій видів дерев та кущів, особливо рідкісних і зникаючих;

— проведення екологічної освітньо-виховної роботи.

На території дендропарку згідно з діючим законодавством проведено зонування. Для забезпечення необхідного режиму охорони та ефективного використання виділено зони: експозиційну (335,9 га), наукову (24,8 га) та адміністративно-господарську (40 га).

До експозиційної зони входить основна територія парку з природними та штучно створеними історичними композиціями за участю екзотів, архітектурними спорудами, декоративними ставками та р. Рось. У науковій зоні розміщені колекційні та експериментальні ділянки: Фрутітетум — ділянка гарноквітучих кущів, Коніферетум — ділянка високодекоративних видів та форм хвойних, Сирингарій — сад видового та сортового бузку, Розарій — розсадник первинного випробування інтродукованих рослин, сад історичних та сучасних сортів плодкових рослин та 18 дослідних ставків експериментальної гідробіологічної станції Інституту гідробіології НАН України.

Під керівництвом НАН України в «Олександрії» останніми роками проведено роботи з відновлення та розширення історичної паркової території.

Указом Президента України «Про території та об'єкти природно-заповідного фонду загальнодержавного значення» № 1341/98 від 09.12.1998 р. площу дендропарку збільшено на 95,5 га. Указом Президента України «Про розширення території дендрологічного парку загальнодержавного значення «Олександрія» № 538/08 від 11.06.2008 р. площу дендропарку збільшено на 103,67 га. Таким чином, сучасна площа дендропарку становить 400,67 га. «Олександрія» є не тільки найстарішою ботанічною установою, а й найбільшим дендропарком України, підпорядкованим НАН України.

В установі працюють 7 кандидатів наук, які захистили дисертації за матеріалами наукових досліджень, виконаних у дендропарку «Олександрія»: С.І. Галкін — «Фітоценотична характеристика представників порядку Fabales Nakai., інтродукованих в

Правобережному Лісостепу УРСР», В.Л. Рубіс — «Біоекологічні особливості північноамериканських видів глоду (*Crataegus* L.) у зв'язку з їх використанням в озелененні в Лісостепу України», Н.М. Дойко — «Біологічні основи інтродукції витких деревних рослин у Правобережному Лісостепу України», Н.В. Драган — «Біоекологічні особливості видів роду *Сосна* (*Pinus* L.) в урбанізованому середовищі Правобережного Лісостепу України», І.Л. Мордатенко — «Біоекологічні особливості видів роду *Larix* Mill. у зв'язку з їх інтродукцією в Правобережному Лісостепу України», В.П. Масальський — «Рід *Tilia* L. в Правобережному Лісостепу України: інтродукція, біоекологічні особливості, перспективи використання». Ще 5 співробітників мають наукових керівників та затверджені теми дисертацій.

За період з 2000 по 2010 р. науковцями парку опубліковано 210 наукових праць.

Значна робота проводиться з пропаганди природоохоронних знань серед учнів навчальних закладів та населення міста. Щорічно парк відвідують близько півмільйона осіб, проводиться майже 900 екскурсій. Найближчим часом планується затвердження ще двох екскурсійних маршрутів: «Екологічна стежка дендропарку» та «Знайомство з різноманіттям плодових та ягідних рослин Лісостепу України».

1. Балковский Б.Е. Цифровой политомический ключ для определения растений. — К.: Наук. думка, 1964. — 35 с.

2. Галкин С.И. Дендрологическому парку «Александрия» НАН Украины — 215 лет // Вісн. Білоцерків. нац. аграр. ун-ту: Зб. наук. пр. — Біла Церква, 2008. — Вип. 54. — С. 5–10.

3. Галкін С.І. Державний дендрологічний парк «Олександрія» НАН України: історія та сьогодення // Інтродукція рослин. — 2010. — № 4. — С. 48–54.

4. Галкін С.І., Гурковська О.Л., Чернецький Є.А. Структура та символіка старовинного парку «Олександрія» в Білоцерківській резиденції графів Браницьких. — Біла Церква: Видавець О.В. Пшонківський, 2007. — 95 с.

5. Криворучко Д.М. Олександрія. — К.: Будівельник, 1979. — 96 с.

Рекомендував до друку Ю.О. Клименко

С.И. Галкин

Государственный дендрологический парк «Александрия» НАН Украины, Украина, г. Белая Церковь

65-летие ДЕНДРОЛОГИЧЕСКОГО ПАРКА «АЛЕКСАНДРИЯ» НАН УКРАИНЫ КАК НАУЧНОГО УЧРЕЖДЕНИЯ

Приведены данные об истории основания дендропарка «Александрия» и основных этапах его развития. Освещены основные результаты работы учреждения после его подчинения в 1946 г. Академии наук УССР, современное состояние научных разработок и главные направления научной деятельности.

S.I. Galkin

State Dendrological Park *Olexandria*, National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine, Bila Tserkva

65th ANNIVERSARY OF DENDROLOGICAL PARK OLEXANDRIA OF THE NAS OF UKRAINE AS A RESEARCH INSTITUTION

Presented data on the history of the Dendrological Park *Olexandria* and the main stages of its development are given. Described in detail the main results of the institution after its subordination in 1946 year of the Academy of Sciences of Ukraine. It covers the current state of scientific development of the park and the main directions of scientific activity in the future.